

СПЕЦИФІКА КІНЦЕВОГО ПРОТОКОЛУ АКТИВ КУПІВЛІ-ПРОДАЖУ (на матеріалі Пирятинських міських книг)

Для вивчення історичного розвитку української мови важливі всі пам'ятки, однак першорядне значення відводиться тим із них, що відбивають явища живої мови того чи того періоду. Такими пам'ятками є й різноманітні ділові документи, в яких насамперед на лексичному рівні відображена вся повсякденна практична життєдіяльність українського народу. Пам'ятки ділової писемності неодноразово були об'єктом докладного вивчення. Так, стильові та структурні особливості грамот XIV століття дослідила М.М. Пещак [7; 8]; загальну мовну характеристику грамотам XIV–XVI ст. дав М.А. Жовтобрюх [6]; короткі характеристики ділових документів знаходимо в передмовах опублікованих видань серії “Пам'ятки української мови”, а також серії “Пам'ятки політико-правової культури України”; синтаксичні особливості директивних документів XIV – середини XVII ст. вивчала Л.В. Ажнюк [1]; докладне дослідження історії композиції та формуляра українських гетьманських універсалів присвятила О.М. Геращенко [5] та ін. Хронологічний діапазон опублікованих пам'яток – XIV–XVIII ст., проте зазначимо, що не кожне століття представлено однаковою мірою пам'ятками, які б дозволили чітко схарактеризувати особливості розвитку певного різновиду ділового стилю на певній українській території. Адже територіальне розмежування українських земель, одночасне входження їх до складу кількох інших держав (Велике князівство Литовське, Річ Посполита, Московське князівство) позначилося на структурі та лексичному наповненні ділових текстів. Пирятинські міські книги кінця XVII – першої третини XVIII ст. дають цінний матеріал для вивчення розвитку структури ділового тексту, фонетичних, морфологічних, синтаксичних та лексико-фразеологічних особливостей тогочасної української мови.

Нашу увагу привернули ділові документи, що засвідчували купівлю-продаж певного об'єкта. Одним із перших записів здійснення купівлі-продажу є, очевидно, відкритий С. О. Висоцьким напис на стінах Софії Київської про купівлю Боянної землі. Цей напис містив структурні елементи, властиві й пізнішим текстам ділового стилю: зачин (формула точного датування), основна частина (йшлося про здійснення купівлі землі, перелік свідків),

кінцевий протокол (підтвердження купівлі землі та яку суму заплатили за придбаний товар) [4, 60–71].

Характерною рисою актів купівлі-продажу було (й залишається нині) власне обов'язкове створення документа, що закладено самою дією: якщо купив товар, то його тобі обов'язково хтось продав; і навпаки – якщо продав товар, то його обов'язково хтось купив. Відмінність закріпилася, як відзначає М.М. Пещак, у назві: якщо документ створювався від імені особи чи осіб, які купували, він називався купчою; якщо від імені особи чи осіб, які продавали, – продажною [8, 59]. Звичайно, змінювався і порядок учасників купівлі-продажу в змісті документа. Проаналізувавши значну кількість грамот XIV ст., М.М. Пещак дійшла висновку, що для кожної з них обов'язкові такі частини: 1) називання особи чи осіб, від яких писалася грамота, та особи чи осіб, яким видавалася грамота, і под.; 2) короткий і чіткий виклад суті основного питання; 3) підтвердження достовірності основного змісту; 4) вказівка на місце, дату та обставини написання документа [8, 62]. В цілому ж така композиційна будова актів купівлі-продажу зберігається нині. Протягом історичного розвитку ділового стилю української мови відбувалося функціональне закріплення кожного композиційного елемента досліджуваного нами різновиду ділової документації, визначається певне коло лексем та канцелярських штампів, характерних тільки для цього підрозділу. Як зазначав М.А. Жовтобрюх, “уживання фразеологічних зворотів, притаманних мові грамот, набувало великої традиції, переходячи з десятиліття в десятиліття і навіть із століття в століття” [6, 64].

Кінцевим протоколом ми визначаємо структурний компонент, у якому йдеться про підтвердження юридичної сили документа, час та місце його написання. На відміну від духівниць, кінцевий протокол яких був одноманітним і містив підпис, печатку (рідко) та дату написання [2, 115], кінцевий протокол досліджуваних актів не обмежувався кількома канцелярськими штампами, а досить часто становив собою розгорнуте складне речення, в якому згадувалися головні особи, які здійснювали купівлю-продаж, свідки або представники місцевого самоврядування. Пирятинські акти купівлі-продажу кінця XVII – другої третини XVIII ст. є одним зі свідчень про різницю між тогочасним управлінням в Україні та Росії: на українських землях звертаються до органу місцевого самоврядування – уряду. Дослідження С. С. Волкова російських чолобитних XVII ст. показує, що в Росії зверталися переважно до найвищих посадових осіб [3, 106–108].

Підтвердження юридичної сили акта купівлі-продажу засвідчувалося звертанням особи, яка купила, до уряду з проханням зробити запис до міських книг. Це засвідчують перші акти купівлі-продажу кінця XVII ст., засвідчені в Пирятинській міській книзі, напр.: *просил нас, уряду мѣского ператинского,*

абы тая его купля вѣчистая до книг мѣских ператинских записана была (5; ілюстративний матеріал цитуємо за виданням: Пирятинські актови книги // Стороженки: Фамільний архивъ. – К., 1908. – Т. 6. – С. 1–387. Надалі в дужках подаємо тільки номер сторінки); **просил** нас уряду мѣского ператинского, абы тая его вечистая купля до книг мѣских записана была (16); **просил** нас, уряду мѣского, абы тая его вечистая купля до книг мѣских ператинских записана была (18); **просив** нас, уряду городового пѣратинского, абы тая его вѣчистая купля до книг мѣских пѣратинских ратуша Михайловского записана была (28). Натомість наступні тексти дещо змінюють дієві акценти між особою, яка купила, та міським урядом: особа просить записати факт купівлі-продажу в міську книгу, а уряд, після вислуховування особливостей проведення купівлі-продажу, дає розпорядження про такий запис та робить вказівку про його здійснення, напр.: *Чуючи ми, врад, од Андрѣя Костогриза добровольное сознате на жаданне пана Федора Губки, войта Пирятинского, сѣю куплю до книг мѣских ратуша Пирятинского записати розказалисмо и есть записано* (95). Часто такі конструкції доповнюються вказівками про час і дату написання, яка, на відміну від грамот XIV ст., переміщується на початок документа, а також місця написання, напр.: *Тутиж стоячи Степан и чуючи од Василя, зятя своего, таке признатя паметним заложил и просил нас, уряду мѣского ператинского, абы тая его купля вичиста до книг мѣских записана была, на которому просьбу его казалисмо записати и есть записано року и дня звишменованного* (6); *есть записано року и дня звишписанного* (20); *Которому для прозбы казалисмо записати и есть записана року и дня звишменованного* (23); *Писан в Пиратине року и дня звишменованного* (26); *Що есть и записано в ратушу Пирятинском року, мѣсяца и дня вишписанного* (72); *Дѣялося в Пѣратинѣ, року, мѣсяца и дня вишписаннаго* (79). Тільки поодинокі приклади ілюструють збереження формули місця написання та повного датування в кінцевому протоколі, яке в тексті оформляється як за допомогою цифрового позначення, так і лексичних одиниць, напр.: *Писан в Ператинѣ ноеврия 22 року 1683* (16); *Тутиж притомним зостаючи и пан Леонтѣтий Кичкаровский паметним заложил и просил нас, уряду мѣского ператинского, абы тая его вѣчистая купля до книг мѣских записана была, которую казалисмо записати року 1685 іюля 16* (27); *Писан в Пѣратинѣ року тысяча шестьсот осмдесять пятого іюля шестнадцатого дня* (28). Досліджувані акти купівлі-продажу засвідчують особливість протокольного використання хронологічної формули: якщо дата зазначається в зачині, то в кінцевому протоколі вживається сполука на зразок *записана року и дня звишменованного*; якщо на початку документа

немає формули датування, то вона є одним із важливих елементів кінцевого протоколу.

Відзначимо те, що для передачі наказу уряду використовуються дієслова, що зберігають давні перфектні форми, – *велѣлисмо*, *казалисмо* та ін., напр.: *На том тую справу скончивши, казалисмо до сих книг мѣских Пирятинских записати* (68); *А для даліше памяти свою справу до книг мѣских Пирятинских казалисмо записати и есть записано* (78); *Ми прето, вряд городовий Пирятинский, на жаданне Федорово велѣлисмо тую куплю до книг мѣских Пирятинских записати, що есть и записано в ратушу Пирятинском* (96); *сию купчую до книг мѣских Перятинских записати **росказалисмо** ѿ есть записано року ѿ дня вишписанного* (256).

Акти купівлі-продажу укладалися переважно між двома людьми. Поодинокими випадками представлені записи, що засвідчують колективну купівлю-продаж, як, наприклад, запис 138, у якому йдеться про купівлю лісу від імені Пирятинського міського уряду на потреби міської греблі. У цьому випадку кінцевий протокол містить докладне обґрунтування витрачених грошей: *Що ми, полковник, видячи тие лѣси на потребу мѣскую будучие потребни, казалисмо грошми мѣскими, ратними, заплатити, яко есть всѣх грошей, по зрахованю за лѣси заплачонних, золотих сто, и шестьдесят золотих без золотого, и при такой куплѣ так того варуем, аби тие ж менение лѣси на тую ж потребу мѣскую, на гачене греблѣ и гаток, купление, зоставали без всякого нарушеня, вѣчне, а при потверженю того в книги мѣские ратуша Пирятинского казалисмо записать, що есть и записано* (147).

Значна частина досліджуваних актів у кінцевому протоколі, крім осіб, які здійснюють купівлю-продаж та представників міського уряду, спочатку містила вказівку на писаря, який оформляв це документально, його посаду, а також спосіб засвідчення чи без нього. Для цього використовувалися дво- або трилексемні антропоніміїні формули (ім'я + ім'я по батькові + прізвище, ім'я + прізвище), що супроводжувалася додатковим апелятивним описом посади, напр.: *Михайло Иванович Опришко, писар сотнѣ Пирятинской, рукою* (68); *Михайло Иванович Опришко п. с. п. рукою* (72); *Михайло Иванович Опришко сотнѣ Пирятинской писар* (78); *Демьян Данилович, писар мѣский, рукою* (79); *Демьян Данилович на той час писар мѣский Перятинский рукою* (92); *Михайло Якімовіч п. п. рукою* (147); *Михайло Якімовіч п. м. п.* (256). Трапляються випадки, коли засвідчує запис купівлі-продажу один із його безпосередніх учасників, напр.: *Чуючи мы, уряд, от пана Юрия Волошина доброволную продажу велѣлисмо на жаданне пана атаманово записати. В Пирятинѣ року, мѣсяца и дня речоного. Актор продажи сее Юрий Иванович Волошин рукою* (92).

Пирятинські міські книги дозволяють простежити і різні способи засвідчення істинності документа. Так, письменні ставили підпис, а неписьменні або хворі засвідчували документ графічним відображенням (хрестиком). Хрестик як елемент кінцевого протоколу використовували й при підписанні духівниць [2, 111]. Часто писарі використовували мотивувальну ремарку-сполуку *крест подписую (подписую крест)*, напр.: *Я, Грицко Оврамчук, дяко сего продавци, свѣдом будучи сей продажи, же ѿ гроши своими руками лечилем, крест подписую + (320); Яков Ковал рукою своею подписую крест + (322); Я, Андрей Проценко, во свѣдительство моей певной продажѣ неумѣтний писания рукою своею подписую крест + (329)*. Однак сусідні документи свідчать, що хрестик могли ставити без усіляких текстових коментарів або взагалі обходилися без нього: запис 297: *Павел Тимофѣвич, атаман городовій Пирятинскій +. Василь Тараненко, войт +. Зѣновій Матвѣвич +, Михайло Безстулній + бурмистри. Семен Петрановскій, писар на той час будучій рукою (327)*; запис 298: *Григорій Корнѣвич, сотник Пирятинскій. Павел Тимофѣвич, атаман городовій. Василь Тараненко, войт. Зѣновій Матвѣвич ѿ Михайло Безстулний, бурмистри. Семен Петрановскій, писар рукою (328)*.

Проаналізовані нами тексти дозволяють простежити структурний перерозподіл між початковим та кінцевим протоколом: антропоніміїні формули для ідентифікації представників міського уряду, які ще діловими документами XIV ст. фіксуються як один з основних компонентів зачину [7, 62–63], переміщуються в кінцевий протокол. Порівняй, наприклад, такі записи: 1683 рік: **зачин:** *Передо мною Леонтьѣем Свѣчкою, асаулом полковим Лубенским, Мыкитою Бурим, сотником перятинским, Кузмою Криницким, атаманом городовим, Семеном Ковелским, вѣйтом, Гаврилом Кириловичем, бурмистром, з товариства и з мещан Леонтьѣя Кичкаровского, Демяна Юрченка, Стефана Леонтьѣевича, старшого ктитора церквей наших перятинских, проте в кінцевому протоколі на позначення перерахованих осіб знаходимо тільки вказівку уряду *мѣського перятинского (15)*; 1721 рік: **зачин:** *Пред нами, врядом городовим Пирятинским, нижей подписавшимся та елемент кінцевого протоколу: Павел Тимофѣвич, атаман городовій Пирятинскій. Василь Тараненко, войт. Григорій Іванович і Михайло Безстулній, бурмистри. Семен Петрановскій, писар тогда будучій рукою (318)*. У текстах XVIII ст. така зміна вже є нормативною.*

Пирятинські міські книги засвідчують той факт, що кінцевий протокол доповнюється, крім запису до міської книги, вказівкою на видачу документа одній зі сторін, яка бере участь у купівлі-продажу, а офіційність підсилюється словосполученням *при печати мѣской*, напр.: *Прето ми, вряд, принявши тую*

купчую до книг мѣских ратуша нашего, выпис сей з оних до рук его милости добродѣя нашего пана полковника, за подписом рук наших и печатью ратушною, выдалисмо, в Пирятинѣ, року, мѣсяца ѿ дня выписанного (308); Ми прето, в ряд, принявши такую от Стецка Панченка Лисого оповѣдь, велѣлисмо в потомніе часи тую его на кгрунт виданную продажу записати и во лучшую твердость ѿ крепость его милости пану сотниковѣ з подписом рук наших при печати мѣской выдалисмо, в Пирятинѣ, року ѿ дня выписанных (319). Досить часто акти купівлі-продажу містять своєрідне обґрунтування необхідності запису та видачі сторонам випису, напр.: для лучой вѣри ѿ твердости во вѣчистое его милости владѣніе (331); для спокойнаго ему владѣнія (350); для успокоенія тоей продажѣ во вѣчніе часи (353); аби его милость пан сотник навсегда тоею своею куплею спокойно владѣл (355), елементи яких (на зразок во вѣчніе часи, для вѣри, для памети) стали штампами.

Отже, кінцевий протокол, який у перших досліджуваних текстах в основному містив прохання одного з безпосередніх учасників до уряду про запис здійснення купівельної операції до міської книги, розширився, включивши переміщений із зачину антропонімійний компонент на позначення всіх представників міського уряду, а також формулу повного датування.

Література:

1. Ажнюк Л. В. Функціональний синтаксис директивних документів XIV – середини XVII ст.: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1996. – 18 с.
2. Білан Н. І. Структурно-стильові та лексико-семантичні особливості заповітної документації (на матеріалі духівниць кінця XVII – XVIII ст.): Дис. ... канд. філол. наук. – К., 2003. – 215 с.
3. Волков С. С. Лексика русских челобитных XVII века. Формуляр, традиционные и стилевые средства. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1974. – 163 с.
4. Высоцкий С. А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв. Выпуск I. – К.: Наукова думка, 1966. – 239 с.
5. Геращенко О. М. Історія композиції та формуляра українських гетьманських універсалів: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Х., 1996. – 18 с.
6. Жовтобрюх М. А. Староукраїнські грамоти як пам'ятки літературної мови // Мовознавство. – 1976. – № 4. – С. 62–70.
7. Пещак М. М. Стиль ділових документів XIV ст. (структура тексту). – К.: Наукова думка, 1979. – 267 с.
8. Пещак М. М. Типи українських грамот XIV ст. та їх стилістичні особливості // Мовознавство. – 1970. – № 6. – С. 58–65.